

J. Vangansbeke

CONGO EN DE KIVU-GRENZSTREIT 1898-1916

‘De oorlog heeft het belang van de kolonie getoond aan wie daar nog geen besef van had. Congo was een moreel, politiek en militair steunpunt. Economisch hebben de Congolezen zelfs geholpen ons land te voeden,’ schreef baron Beyens, Belgisch gewezen minister van Buitenlandse Zaken in 1918.

De Britse historicus Rathbone stelde drie zaken vast inzake Afrika en 1914.

- Was Afrika vóór 1914 een zaak van speculanten, de economische betekenis ervan nam tijdens en na de oorlog sterk toe, terwijl de liberale verdedigers van het ‘met-rust-laten-van-het-continent’ zowat verdwenen.
- Door toenemend centralisme werd dwang bij de rekrutering van soldaten en arbeiders mogelijk, zonder dat de Afrikaanse maatschappij zich helemaal liet verpletteren. De uittocht van blanken als gevolg van de oorlog maakte Afrikanen (en in Zuid-Afrika ook de Afrikaners) zelfs tijdelijk sterker.
- De steeds moeilijker wordende diplomatieke communicatie met Europa veroorzaakte een toegenomen vrijheid voor consulaire agenten met zin voor eigen initiatief. In Nigeria drukte Lugard een hervorming van het rechtssysteem door die in vreedstijd ondenkbaar zou zijn geweest. In Kenia deden de kolonisten een zoveelste en dit keer geslaagde poging om van onder het toezicht van Londen uit te geraken.¹

Het lijkt er dan ook op dat, wat de kolonisten vanwege de oorlog op korte termijn aan voordelen verwierven, deze het kolonialisme op lange termijn konden ondergraven. Terwijl de koloniale aan zelfverzekerdheid hadden gewonnen, ‘zelfs in oorlogstijd kon men het kolonialisme handhaven’, begon in de metropolen de zekerheid over de sinds 1880-1885 ingeslagen weg in de verhouding met Afrika te wankelen.

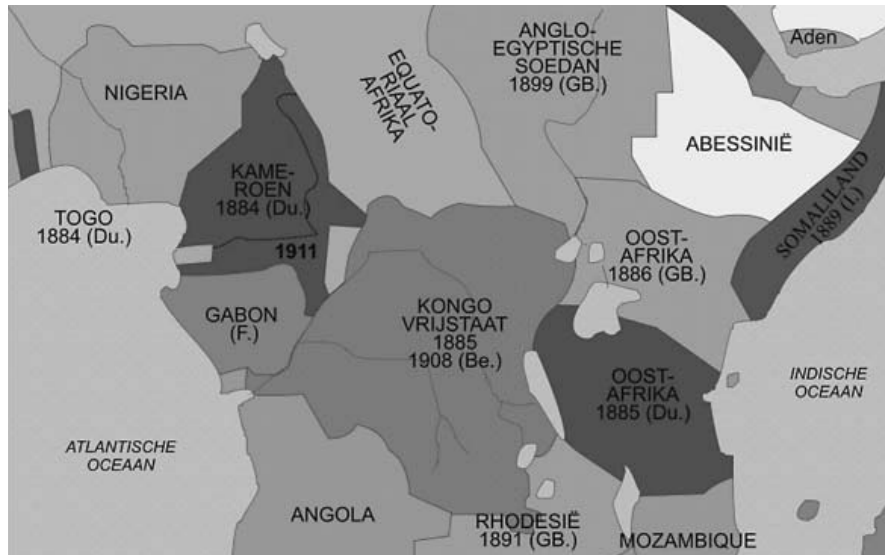
In deze bijdrage willen we aantonen hoe dit concreet gebeurde in Congo. ‘De bijna totale afwezigheid van studies over Belgisch Congo tijdens de Eerste Wereldoorlog is erg opmerkelijk,’ schreef nog niet zo lang geleden de Franse specialist Marc Michel in een overzicht van tachtig jaar geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog. Laten we hieraan iets doen!

DIPLOMATIEKE DANS ROND CONGO

De Brusselse hoogleraar Jacques Willequet was opgelucht toen hij in 1962 de volle medewerking kreeg van de directie van het archief aan de Wilhelmstrasse in Berlijn om te analyseren in welke mate Duitse expansionistische plannen binnen de *Congo Reform Movement* een rol hadden gespeeld. Zijn antwoord op die vraag was dat die geen enkele rol speelden, maar hij voerde een schare vrijbuiters en industriëlen als Gernaert op die op eigen houtje de Duitse diplomatieke diensten benaderden met plannen om Congo te verpatsen. Het jaar daarop verklaarde William Roger Louis dat hij voor zijn boek *Ruanda-Urundi, 1884-1919* veel informatie kreeg van een bron die hij niet kon of mocht onthullen. In 1984 concludeerde Johan Foets in zijn licentieverhandeling dat ‘de vergeten oorlog’ in Oost- en Centraal-Afrika nog vele politieke vragen onbeantwoord liet, onder meer omdat veel cruciale archiefstukken bij het ministerie van Buitenlandse Zaken uit het zogenaamd Afrikaans archief waren verdwenen, hoewel ze in de samenvattingen werden vermeld. Met wat hij wel vond, onderbouwde hij de stelling uit 1959 van de gewezen ambtenaar en ooggetuige Pierre Van Zuylen, dat de Britten het Congolese leger erg om de tuin geleid en misbruikt hebben, wat Britse auteurs als Anderson en Strachan tot op heden ontkennen. Maar die kennen dan ook enkel Frans-, Duits- en Engelstalige bronnen. We hopen hierop terug te komen in een aparte bijdrage.

In 1895 had de toenmalige ambassadeur in Rome en toekomstige kanselier Bülow de vriend van de keizer, Eulenburg, gewaarschuwd: ‘Vergissingen in de binnenlandse politiek worden door een regeringswissel opgelost. Financiële stommiteiten kunnen in een paar maanden, economische in een paar jaar worden rechtgezet. Zelfs militaire nederlagen kunnen na een paar decennia worden hersteld. Maar bijzonder grote fouten in de buitenlandse politiek kunnen vaak nooit meer hersteld worden.’² De Duitse diplomatie echter had evenmin vat op de economische en militaire als op de koloniale dynamiek die zich na 1870 ontwikkelde.

Zowat alle Duitse kolonies zijn het werk van Bismarck-Duitsland, niet

Kongo Vrijstaat.

van Wilhelms *Weltpolitik*. Ondertussen had de veel gelezen Duitse publicist Friedrich von Bernhardt reeds in 1911 in *Deutschland und der nächste Krieg* geschreven dat België door Kongo te annexeren haar neutraliteit van 1839 in 1908 had verloren; een opmerking die de voorzitter van het Solvay-instituut, Emile Waxweiler, de vraag ontlokte waarom Duitsland dan als eerste die annexatie had erkend. Na de Marokkocrisis van 1911 bood Parijs, op aandrang van Joseph Caillaux, de Duitsers de rechteroever van de Ubangi en de Congostroom aan in ruil voor erkenning van haar bezetting van Marokko. Berlijn eiste immers heel Frans Congo op. Aan Brussel beloofde de Franse regering Londen onder druk te zetten om Congo te erkennen, dit in ruil voor het huren van Franse militaire bases op de linkeroever van de Kongo. Uiteraard had België dit afgewezen. Beter een armlastige Congo dan een Congo, afhankelijk – in militair of financieel opzicht – van een vreemde macht! De koning was in 1911 vervroegd uit Tirol teruggekeerd en de klasse 1909 werd niet gedemobiliseerd, België dacht zelfs aan het oproepen van de klassen 1906-1908 om het dreigende oorlogsgevaar rond Marokko en Congo te keren.³ Londen had Parijs forser gesteund dan Sint-Petersburg en dat was vooral omwille van Congo gebeurd: de Britten zagen de Duitsers liever niet aan de stroom.⁴

Britse militaire en diplomatieke kringen drongen na de Marokkocrisis aan op een verbetering van de relatie met België, want ‘desnoods zullen die met de Duitsers vechten indien de Fransen het eerst hun grondgebied be-

treden'. Dit stuitte op het verzet van de publieke opinie, aangevuurd door Morel en de *Congo Reform Association* en door sommige diplomaten als Nicolson, die eerst de volledige openstelling van Congo eisten, en geen oor hadden voor argumenten als 'de koning der Belgen kon wel eens soloslim een rol spelen in de komende oorlog indien de Congolese kwestie niet opgelost raakt'. Verklaringen van Franse toppolitici als Caillaux dat 'in Centraal-Afrika niets definitief geregeld is' waren olie op het Belgische vuur.⁵ Franse diplomaten haastten zich in Brussel te verklaren dat die uitspraak sloeg op de Nijgerstroom, niet op de Congo. Terwijl Clemenceau de regering Caillaux ten val bracht over het akkoord – niet vanwege de inhoud maar vanwege het geheime karakter der onderhandelingen – applaudisseerde de *Kronprinz* in de Rijksdag toen de kanselier door de nationalistische oppositie onder vuur werd genomen.⁶

Veel auteurs stellen dat het imperialisme bij het uitbreken van de oorlog geen doorslaggevende rol speelde omdat Duitsland tegen 1914 toch al beschikte over veel van wat het verlangde in Afrika. Bij het aangaan van de Entente Cordiale (1904) gunden Groot-Brittannië en Frankrijk elkaar respectievelijk Marokko en Egypte. De Marokkocrises van 1905 en 1911 waren vanuit Duits standpunt gezien pogingen om de Entente Cordiale te breken. Duits programma *Weltpolitik und kein Krieg*, Frans programma: *Ni guerre, ni renoncement* (Jaurès), wat betekende dat Frankrijk ofwel moest vergeten wat het niet wilde vergeten (Elzas-Lotharingen), ofwel dat het vroeg of laat de strijd moest aanbinden. Spanje, dat na haar nederlaag van 1898 in Amerika compensatie zocht in Afrika, had wanhopig behoefte aan bondgenoten en Londen had in 1898 indirect de Verenigde Staten gesteund. Frankrijk was erg ongerust over de Spaanse diplomatie, Groot-Brittannië gunde de Fransen de noordelijke kust van Marokko vlak tegenover Gibraltar niet en Duitsland had evenmin het befaamde plekje onder de zon indien het niet werd geraadpleegd over het lot van Marokko. Vanaf 1910-1911 achtte Duitsland een oorlog onontkoombaar omdat de oplossing van de Marokkocrisis – het noorden voor Spanje, het centrale en zuidelijke deel voor Frankrijk – tegen Duitslands legitieme verwachtingen in ging en het zich gesterkt voelde in zijn vrees voor een omcirkeling door de Entente Cordiale. Het Franse afschepen van de Duitsers met een stuk Centraal-Afrika tot aan de grens van Congo leidde tot Brits-Duitse onderhandelingen over Congo en Angola die Parijs dan weer de indruk gaven dat hun Equatoriaal Afrika omcirkeld werd door de Duitsers. Gedetailleerde rapporten van generaal Goulet, bevelhebber ter plaatse, met een overzicht van de communicatieproblemen in geval van oorlog, droegen daartoe bij.⁷ In de

Tweede Wereldoorlog zou inderdaad de bijzondere strategische waarde blijken van dat stukje Frankrijk overzee. Duval besluit dat ‘Mittelafrika wel degelijk bovenaan op de Duitse agenda stond tussen 1911 en 1943’.

De Franse ambassadeur in België schreef, dat op de werelddtentoonstelling van Gent in 1913 – tot grote verlegenheid van de regering – aller ogen waren gericht op de Belgische kolonie.⁸ Zonder het goed te beseffen had men zelf, door een annexatie die de Britten aanvankelijk niet erkenden, de Congolese kwestie in 1908 opnieuw op de internationale agenda geplaatst.

De Belgische ambassadeur in Berlijn Beyens schreef op 2 april 1914 aan zijn minister ‘dat Belgisch Congo wel eens de rekening zou kunnen betalen voor een Frans-Duitse verzoening’.⁹ Talloze persartikelen, geschreven in de maanden voor het uitbreken van de oorlog, geven alleszins de indruk, dat er iets op til was. *La Dépêche coloniale* van 16 april 1914 ergert zich eraan ‘dat niemand in België zich zorgen maakt over de Duitse plannen; het beste bewijs is dat minister Renkin in de Kamer op 11 maart zich tevreden toonde over de spoorlijn tot het Tanganyikameer waar Congo volgens hem enkel kan van profiteren’. Dat het de Duitsers om meer te doen was dan economische expansie leidde de krant af uit berichten in de *Deutsche Kolonialzeitung*.

De dag daarna heeft *L'écho de la Bourse* het over het feit dat ‘België klein is, maar de Hanze was dat ook. Congo is te mooi, men zal het ons afnemen’. ‘De berusting hierbij is vreselijk,’ schrijft Georges Pourveur. ‘Enkele honderden Rhodiërs kunnen met een nieuwe Jamesonraid op Katanga worden tegengehouden met vijftig soldaten. De Duitsers aan het Tanganyikameer, dat is de vijand aan de deur. De Braziliaanse regering is niet bang van haar Duitse immigranten terwijl ze toch vertalers nodig heeft in bepaalde regio’s, maar wij hier in Congo zijn doodsbang. Opdat België in Europa en Afrika haar eigen lot zou kunnen bepalen zijn tussen de zeven- en negen honderdduizend soldaten nodig.’

Le XXe siècle van 17 mei 1914, bijdrage over ‘pourquoi et comment la politique coloniale est devenu populaire en Allemagne’: ‘De kolonies waren al in 1890 bij de Duitse publieke opinie- en beleidsmakers tijdens de regering Caprivi afgeschreven. Maar precies de mateloos wrede oorlog met de Herero maakte hen opnieuw populair. Terwijl Caprivi nog dacht aan de verkoop van onrendabele kolonies smeeden kranten en de publieke

opinie een bloedband. In 1885 waren er 170 duizend Duitse emigranten, nu 25 duizend en maar liefst zevenhonderdduizend immigranten in Duitsland. Demografische argumenten als zou Duitsland kolonies nodig hebben voor zijn bevolkingssurplus zijn dus onzin. Wel waren er in 1913 260 miljoen Reichsmark opbrengsten'. De krant was natuurlijk wel de spreekbuis van de francofiële familie Empain, die bij uitstek de Duitse concurrentie ondervond.¹⁰

NEUTRALITEIT, GEEN NAÏVITEIT!

De Belgische regering was geenszins op oorlog gebrand, niet in Europa noch in Afrika. Bovendien had de regering in 1914 ook opdracht gegeven voorzorgsmaatregelen te nemen tegen een eventuele Engels-Franse blokkade van de Congostroom.¹¹ In elk geval zag ze liever geen Franse of Britse troepen op Congolees grondgebied.

De geschillen met Duitsland betroffen vooral de eilanden in het Kivu-meer. Na de opstand in 1897 tegen de troepen van Dhanis, hadden de Belgen het terrein ontruimd, waarop de Duitse kapitein Behte in november 1898 namens *Das Reich* Kivu had bezet. Hierop verhuurde de Vrijstaat het gebied aan de Duitsers tot in april 1900 in een protocol de grens werd vastgelegd op de mediaan.

Dat ging zo. In 1898 vluchtten er Belgisch-Congolese troepen naar Usumbura waar zij onder Duitse bescherming werden genomen. Bethe besliste om veiligheidsredenen de oostelijke oever van de Rusizi met honderd van zijn soldaten te bezetten. In 1899 sloot hij een voorlopige huurovereenkomst met de Belgische kapitein Hecq. Duitsland oefende soevereine rechten uit op het omstreden gebied maar de Vrijstaat kreeg het recht militaire posten op te richten zolang die niet de sterkte van de Duitse posten overtroffen.¹² Een kwestie van Europese solidariteit. Een gemengde commissie diende eerst gedetailleerde kaarten te maken om daarna de grens precies te kunnen vastleggen. In augustus 1906 werd een definitief akkoord bereikt maar daarin werd de kwestie van de eilanden niet opgelost.¹³

Al in 1896 schatte Leopold II de Duitse annexionistische ambities juist in: hij stelde Wilhelm voor een Congolese maatschappij met de facto Duits en Belgisch maar officieel gemengd internationaal kapitaal op te richten, die zou investeren in spoorwegen in China en Marokko. De zetel kon in Malmedy of Luxemburg zijn, waarmee de koning de Belgische invloed in Waals Pruisen en in Luxemburg wilde herstellen. Von Bismarck had België in 1867 daar alle invloed kunnen ontnemen en Leopold wilde wat terug

voor zijn toestemming tot de Duitse expansie, zij het alles onder de dek-mantel van het internationalisme. Bovenal wilde hij een uitweg naar zee via het oosten van Congo: de Vangele diende de bevaarbare Nijl te bereiken vanuit de Ubangui, Eritrea kon misschien door Congo worden gehuurd. Tot kort voor zijn dood nog was hij bereid over Kivu een gewapend treffen met de Duitsers te riskeren (de Lichtervelde, 258-261). De Duitse revoluti-onairen van 1848 hadden overwogen de keizerskroon van Duitsland aan Leopold I aan te bieden. Indien dit scenario was uitgevoerd, moet men zich eens proberen voor te stellen wat de *Weltpolitik* zou zijn geworden indien Leopold II keizer van Duitsland was geworden! De vergelijking kan verder worden doorgetrokken: Leopold II stuurde kolonel Liebrechts naar Londen om heimelijk een oorlogsschip te kopen dat voor de rede van Lissabon Leopolds diplomatie kracht dreigde bij te zetten toen de Portugezen dwars lagen. De echte vader van *Mittelafrika* als idee is hoe dan ook Leopold II en de Coburger is dichter tot dit doel genaderd dan de Hohenzollern.

Het was wel keizer Wilhelm in hoogsteigen persoon die vasthield aan het eiland Idjwi. Twee van de drie Belgische onderhandelaars waren afwe-zig toen een compromis werd bereikt: Van den Heuvel was in Gent, Van Maldeghem lag in het ziekbed maar baron van der Elst hield de poot stijf en haalde 'met enorme behendigheid' alles binnen (privé-archief Albert en Elisabeth, 216). Bij zijn overlijden in 1933 herinnerde *La Libre Belgique* hieraan: 'Op staatsbezoek in België in 1910, stevende keizer Wilhelm plots af op baron van der Elst. De keizerin joeg haar man op over de kwestie van een eiland tussen Congo en Oost-Afrika onder invloed van een hofkape-laan die de protestantse missie op het eiland Kwidjwi nu leidde en die zij zeer toegenegen was. De baron verdedigde zich tegen het keizerlijke pro- test met te zeggen dat koning Albert onmogelijk zijn regnum had kunnen beginnen met een teken van zwakte door afstand te doen van het eiland. Daarop had Wilhelm verzoenend gezegd: Tja, sommige van onze kolonis- ten zouden een oorlog beginnen voor een palmboom meer... In 1904 had keizer Wilhelm volgens Van der Elst aan koning Leopold gesuggereerd de grote weerzin van de Belgen tegen een groter leger te omzeilen door zwarte troepen van Congo over te brengen naar het moederland' (*La libre Belgique*, 28 mei 1933, overgenomen door *Algemeen Handelsblad*).

Pas na de overname van Congo door België kwam in 1910 een duidelijke grensregeling, de eerste die was gebaseerd op geografische kennis van de regio en waarbij de Belgen 'tegemotkomend waren geweest'.¹⁴

In 1911 en 1912 ondernamen de Duitsers, samen met de troepen van de *mwami*, koning van Rwanda, in de buurt van Ruhengeri militaire acties

tegen de rivaliserende troonpretendent Ndungutse. België erfde dus het netelig opstandelingen- en legitimitetsprobleem dat in de zomer van 1914 tot uitbarsting kwam. Een voormalig Duits ambassadeur in het onafhankelijke Rwanda met zin voor geschiedenis stelde dat ‘officieren als Kandt, de resident die de geografische kennis voor het akkoord verzamelde en anderen onrechtvaardig waren door staatssecretaris Dernburg te verwijten voor de vergissingen van de jaren 1880’.¹⁵ Niet zozeer de Belgen dan wel de Britten werden toen door de Duitsers tegemoetkomend behandeld, jegens de Belgen ‘was er enige bitterheid omdat Duitsland niet werd beloond voor haar steun aan Leopold II’, meent de auteur. De officieren die de grens in kaart brachten, trokken daarbij geregeld over elkaars grondgebied, wat soms tot troepenbewegingen aanleiding gaf. Bindseil, in de jaren tachtig van de negentiende eeuw ambassadeur voor Duitsland in Rwanda, geeft het voorbeeld van de Belg Derche en de Duitser Kandt, die geen van beiden voor hun doortastend optreden op hun regering konden rekenen. Derche had voorgesteld een gedemilitariseerde zone in acht te nemen, Kandt noemde ‘het eiland Idsjwi onbelangrijk zo lang we niet op de westelijke oever van het Kivumeer doorstoten’. Sinds de regeling van 1910 waren dergelijke botsingen uitgebleven. ‘Op Idsjwi wonen vooral Batwa, de Rwandese pygmeeën,’ stond in 1901 te lezen in de populair-wetenschappelijke *Deutschland und seine Kolonien* van Seidel.¹⁶ Ook werd daarin gesteld dat Rwanda ‘het interessantste deel van Duits-Oost-Afrika en van gans Centraal-Afrika was, gezien zijn bevolking’.

De koloniale administratie in Dar-es-Salaam en die in Nairobi waren al evenzeer tegen oorlog gekant als die in Boma,¹⁷ maar alleen de Belgische administratie had daarbij zoveel steun van haar regering. De Belgische regering gaf de gouverneur-generaal van Congo uitdrukkelijk de opdracht gematigd op te treden en te pogen een conflict te vermijden. Die gouverneur-generaal was Félix Alexandre Fuchs, – geboren 25 januari 1858 te Elsene, overleden 23 februari 1928 – hij was gouverneur-generaal van Belgisch Congo van 1912 tot 1916. Fuchs was sinds 1887 als jurist in dienst van de Congo Vrijstaat en werd een toegevoegde rechter aan het Hof van Beroep. In 1889 werd hij, als opvolger van Henri Ernest Gondry, lid van de regering van de Vrijstaat. In 1891 volgde hij Camille Coquilhat op als vice-gouverneur. In april 1892 werd Fuchs benoemd tot directeur-generaal, assistent van de gouverneur-generaal Théophile Wahis, die hij soms verving wanneer deze op verlof was. Actief betrokken in de grensregeling met Portugal, ondernam hij vaak delicate opdrachten. In 1894 werd hij staatsinspecteur, in 1897 president van het Hof van Beroep en kreeg hij een spe-

*Gouverneur-generaal Félix
Alexandre Fuchs.*

ciale opdracht in Opper-Congo. In 1900, tijdens de conferentie in Londen in verband met de protectie van fauna in Afrika, vertegenwoordigde Fuchs Congo Vrijstaat. Twee jaar lang ondernam hij inspectietochten in grote delen van Congo, naar de grote meren en de Opper Nijl om via de Ubangi terug te keren. Op 28 november 1907 werd het verdrag getekend, waarbij België de Vrijstaat annexeerde. In 1910 werd de administratie hervormd naar Brits model. De Smet de Naeyer en De Faverau hadden Leopold II eindelijk overtuigd. In mei 1912 volgde Felix Fuchs, een jurist, Wahis op als gouverneur-generaal.

Bij het uitbreken van de oorlog in augustus 1914, kreeg hij meerdere telegrammen van minister Renkin om strikt defensief te blijven, en vooral de neutraliteit van Congo te garanderen. Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk bleken bereid de neutraliteit van de kolonie te garanderen. De eerste stap daartoe was de verklaring van Antwerpen van 19 september 1914, gevolgd door die van Saint-Adresse van 29 augustus 1916. Juridisch gezien hadden beide verklaringen blijvende draagkracht aangezien er in hun

tekst geen aanwijzingen waren aangaande hun duur en er in de loop van de jaren geen wijzigingen waren geweest of andere verklaringen die beide verlopen zouden verklaren.¹⁸ Let wel: deze verklaring tussen regeringen werd tot 1916 niet publiek gemaakt. De reden hiervoor was dat Britten en Fransen tot nog dat jaar aan grenscorrecties met Congo bleven denken. Renkin drong in 1916 aan op publiek maken van de overeenkomst ‘opdat de wereld zou weten dat het in ruil voor deze overeenkomst was dat Congo haar neutraliteit had opgegeven’.

Koerswijziging

Tot 28 augustus 1914 slaagde gouverneur-generaal Félix Fuchs er inderdaad in de Congolese neutraliteit te bewaren. Hij beriep zich hiertoe op de artikelen 10 en 11 van de Akte van Berlijn van 1885. In eerste instantie stond Frankrijk welwillend tegenover deze politiek. Het was op aandringen van Londen dat Parijs haar houding wijzigde. De regering Asquith besloot, op aandringen van de *Navy*, tot oorlog in de koloniën en vermoedde zo een onderpand te kunnen veroveren dat kon worden geruild tegen ontruiming door België.¹⁹ Op 2 september aanvaardde Londen daarom het Belgische aanbod om in ruil voor een garantie voor de integriteit van het Congolese territorium, toegang te verkrijgen tot de havens en het grondgebied van de kolonie.²⁰ Echter gedurende het hele jaar 1914 weigerde Londen op aandringen van de koloniale staatssecretaris Harcourt elke concrete militaire samenwerking te bespreken. ‘Hoe groot de behoefte aan, zelfs maar een kleine, zege op de Duitsers ook was, de koloniale rivaliteit bleef torenhoog,’ noteert Anderson, maar hij bedoelt dan de Britse koloniale ambitie.

Parijs had eerst de Spaanse regering gevraagd bij Berlijn te bemiddelen om het Congobekken neutraal te laten maar de Spaanse regering weigerde dit omdat Londen ertegen was. Door haar bondgenoot gedwongen begon de Franse regering daarop ‘het Afrikaanse Elzas-Lotharingen’ – het grondgebied dat in 1911 aan Duitsland was afgestaan – op te eisen.²¹ In de nacht van zeven op 8 augustus 1914 hadden de Fransen Zinga, gelegen bij de samenvloeiing van de Ubangi en de Lobaye bezet, daarbij assistentie vragend aan de Belgen, welke echter werd geweigerd.²² Op 4 november schreef Fuchs hierover aan de minister: ‘Ik heb niets kunnen vernemen van een schending van de neutraliteit door Duits-Kameroen, het zijn de inname van Bonga en daarna Zinga die de vijandelijkheden openden in Duits-Congo.’²³

Klopt dit? Het Duitse schip *Dongo* voer inderdaad naar Bonga om Mau-

sergeweren in te nemen om daarmee de zwarte matrozen van het schip uit te rusten. Dit was het uur van Georges Moulaert, de ondernemende West-Vlaming die zich vanaf de eerste uren van de oorlog liet opmerken. Moulaert wilde het schip stoppen, wat hem op bevel van Fuchs werd verboden. Daarop verwittigde Moulaert de Fransen, die wel optraden en officieus liet Moulaert ook de Duitse telegramdiensten blokkeren, iets wat hem later werd aangewreven.²⁴ Wat Foets onvoldoende laat blijken is dat deze veroveringen niet van een leien dakje liepen en officieel België, ondanks de reprimande voor Moulaert wel degelijk spijt had van de aanvankelijke neutraliteit. In een rapport voor Renkin lezen we 'dat de Fransen overhaast te werk gingen, en slechts in oktober het overwicht kregen. Bonga was eerst heroverd door de Duitsers waarbij zij zeventien Fransen ombrachten, vervolgens bereikten ze ook de Congostroom bij Dzimou. Het was in consequent van ons de Fransen te laten verpletteren in Zuid-Kameroen want dat bracht de Duitsers tot op onze grens. Het was de artillerie van de *Luxembourg* die het tij deed keren'.²⁵

Twee Duitse handelsschepen lagen in Congolese havens, maar de gouverneur-generaal weigerde hen te confisqueren. Wel werd op 6 augustus bevel gegeven Franse, Britse en Russische oorlogsschepen bij te staan indien die hierom zouden vragen. De Duitse vice-consul Weideman kreeg de dringende raad geen reservisten op te roepen. Duitsers mochten Congo niet meer verlaten. Steeds consulteerde Fuchs hiervoor de geijkte rechtsbronnen. In overleg met Renkin werd aan Franse en Britse troepen toestemming gegeven het grondgebied binnen te trekken. Op 15 augustus vielen Duitse soldaten Mokolobu, ten zuiden van Uvira aan en op 22 augustus Lukuga zo meldt het officiële *Campagnes coloniales*.

In september verlieten de twee Duitse handelsschepen ongehinderd de Congolese wateren. Ook de Duitse consul Asmis vertrok ongestoord. Vanwege dit feit werd de gouverneur-generaal in de Antwerpse pers aangevalen. De Franstalige *XXe siècle*, toch een erg vaderlandslievende krant, nam de verdediging van Fuchs op zich, evenals *La Tribune Congolaise*. In de Portugese pers werd Fuchs een landverrader genoemd. Sommige journalisten aarzelden niet te wijzen op zijn Duitse naam en de afkomst van zijn ouders, hij had evenwel zelf afstand gedaan van de Duitse nationaliteit. Er was echter verwarring mogelijk omdat een Duits slagschip, de *Friedrich der Grosze*, vlaggenschip van vice-admiraal Scheer, een kapitein had die Fuchs heette.²⁶ En ook de Duitser die, op de dag van de capitulatie van Antwerpen in naam van de *Reichsbank* in die stad op jacht ging naar de

Belgische schatkist – inderhaast door minister Van de Vyvere naar Engeland verscheep – heette Fuchs.²⁷

Intussen hadden op 30 september de eerste Congolese militairen het grondgebied verlaten. Dat dezen zij met het stoomschip *Luxembourg*. Aan boord waren: 114 soldaten, een Franse dokter, een verpleger, vier Franse soldaten en vijf Senegalese kanonniers.²⁸ Bedoeling was, na overbrenging met de Fransen en onder leiding van de Franse generaal Aymerich Duits Kameroen binnen te vallen, een aanval waartoe de regering op 28 augustus toestemming had gegeven. Kolonel Viala, verbindingsofficier bij de Fransen, en generaal Aymerich zelf waren in hun memoires vol lof over de discipline van de Congolezen die desondanks de lokale bevolking enorme schrik aanjoegen.²⁹ Kolonel Marchant kreeg van gouverneur-generaal Fuchs opdracht hem bij zijn collega van Frans Equatoriaal Afrika te vertegenwoordigen.³⁰ De samenwerking met Merlin was uitstekend en hij stelde voor kosten te besparen door samenwerking inzake telegrafie, zonder dat dit vermoedens over spionage opriep.³¹ Het PRO in Londen bewaart transcripties van onderschepte Duitse berichten aan de kanselier die verliepen via Bernstorff, Amerika's ambassadeur in de Verenigde Staten. Daaruit blijkt dat er inderdaad lustig gespioneerd werd: 'Jaoende verbiedt ons dagboeken bij te houden,' schrijft een Duitse officier. 'De Duala's zijn voor de Britten, de Beti voor ons. Wat we ook bieden, de Britten bieden het dubbele en maken de niggers [sic] duidelijk dat ze hen hoger achten dan ons, Duitsers.'³²

De negentiende-eeuwse traditie van neutraliteit verdween niettemin niet meteen na de Duitse inval. Die inval werd in Congo niet op hetzelfde moment ervaren. Dit verschilde niet van de houding in 1940. Minister De vleeschouwer was toen allicht bereid verder te strijden aan Britse zijde maar het drong maar traag tot hem door dat hierbij de *Force Publique* (FP) kon worden ingeschakeld en Congo zijn opendeurbeleid zou moeten opgeven.³³ Hij diende zelfs zijn collega's diets te maken dat hij naar Congo vertrok om als 'administrateur-generaal' verder te kunnen regeren indien de regering zou worden ontbonden. Tot hun verbazing reisde hij daarna naar Londen. Zijn volmachten zouden overgaan op gouverneur-generaal Ryckmans indien hij eveneens in de onmogelijkheid tot regeren zou komen te verkeren. Overigens waren in 1940 de oud-strijders van 1914-1918 in Kongo erg sceptisch ten aanzien van een nieuwe inspanning van de FP.³⁴ In kerkelijke kringen was mgr. De Heemtuinen de bekendste woordvoerder van een royalistische, neutrale koers die Congo een nieuwe beproeving van inschakeling in de geallieerde oorlogseconomie wilde besparen.

Misschien daarom verwees de gouverneur-generaal in zijn toespraak van 21 juni, als anglofiel, uitdrukkelijk naar het expliciete voorbeeld van kardinaal Mercier in 1914.³⁵ Net als in de Eerste Wereldoorlog was Katanga, waar de Britse invloed het meeste gevoeld en gevreesd werd, het centrum van weerstand tegen de inschakeling in het geallieerde kamp. Maar de gouverneur-generaal van 1940 verschilde significant met die van 1914.

In zijn memoires *Souvenirs d'Afrique* (1948, 162) verweet Moulaert Fuchs steeds op Brussel gewacht te hebben en daarom de Duitse schepen te hebben laten ontsnappen. Hij noemde Fuchs een 'dilettant'. Als ambtenaar was Moulaert vrij liberaal – antikerkelijk, tegen misbruiken door de missies – geweest en door de lange arm van de jezuiten werd hij daarom in 1917 niet benoemd

als vice-gouverneur-generaal van de provincie Leopoldstad (Congo-Kasai) maar van de Evenaarsprovincie. Blijkbaar uit ontgoocheling had hij daarna gewerkt in de privé-sector en de bevolking van het Ituriwoud met harde hand tot arbeid in de goudmijnen gedwongen.³⁶ Over andere ambtenaren die een minder neutrale koers voorstonden, vonden we geen bewijsmateriaal. Over het Comité consultatif, sinds 1915 het *conseil de gouvernement* genoemd, konden we al helemaal niets vernemen: mogelijk steunde dit comité volledig de gouverneur-generaal. Dit neemt niet weg dat nogal wat ambtenaren militair een actieve rol speelden en sommigen, zoals staatsinspecteur Gérard, verloren daarbij al vroeg in de oorlog het leven.

In het najaar van 1914 kregen de Duitsers spijt over het openen van vijandelijkheden in Afrika en poogden alsnog het Belgische voorstel tot neutralisering van het Congobekken op te pikken; tevergeefs.³⁷ Stiénon wijst op de inbreuk op het internationaal recht toen Duitsland een inheemse troepenmacht, niet geleid door blanke officieren maar door traditionele chefs, toestond het Belgisch garnizoen aan te vallen in het hartje van het

Officier FP met gevangen aapje.

Kivumeer op het eiland Kiwidji, ook *Idschwi*, zelfs *Kwidjwi* geschreven in de bronnen en literatuur van toen. De Duitse resident in Rwanda distancierde zich van de Tutsi-aanvallen. ‘De Watutsi waren geëxciteerd bij het zien van Belgische gevangenen,’ schrijft Stiénon. Luitenant-kolonel Josué Henry, ‘een zwaarlijvige man met een Ardens accent’ en zijn adjunct Hackars namen echter snelle maatregelen in de vorm van vliegende brigades die verdere incursies in Congo verhinderden.

Wat was namelijk het geval? Bij de grenscorrecties die Belgen en Duitsers waren overeengekomen, waren verschillende dorpen waar *mwami* Musinga gewoon was belastingen op te leggen, aan zijn controle ontsnapt.³⁸ Daarom werd hun vee nu geroofd. Chef Mihigo van het eiland Kwidjwi was juridisch Belg maar hij bleef trouw aan de *mwami*. Chef Mihigo’s zoon was naar de Duitse oever gevlucht. De socialistische minister Arthur Wauters – auteur van talloze boeken over marxisme en kolonialisme – die kort na de oorlog de Kivu bezocht, verwees naar Mihigo toen hij schreef dat pas in 1923 de Belgen het eiland en de regio echt onder controle kregen.³⁹

Het officiële *Campagnes coloniales* noemt de ‘missionaris Von Bodelschwing’ (sic) de kwade genius in het hele verhaal. De man werd van spionage beschuldigd en op 23 september gearresteerd. Terecht, volgens de Duitse historicus Thorsten Altena. De Ardooise monseigneur Roelens, hoofd van de roomse kerk in Congo, meende dat de Duitsers bij hun aanval hadden gebruikgemaakt van de boot van de protestantse missie.⁴⁰ De Duitse protestantse missionaris Roehl en de historicus-diplomaat Bindseil menen dat de boot was opgeëist.⁴¹ Slechts de aanval van de Duitse troepen redde Von Bodelschwing van het executiepeloton. Toen een journalist van *La Nation belge* tien jaar na de feiten de streek bezocht – ‘Kivu is mooier dan de Italiaanse, Schotse en Zwitserse meren samen en er is helaas niet één toerist’ –, overlaadden de Witte Paters van de missie van Katana hem nog met verhalen over de Duitse spionage in 1914 en hoe de paters die spionnen om de tuin hadden geleid.⁴² De Belgische historicus Blondeel overdreef dan ook niet toen hij Kwidjwi een bruggenhoofd noemde. Minister Davignon had expliciet de rechten van de protestantse missies erkend toen België het eiland overnam en de toenmalige commandant Olsen had aangedrongen om Witte Paters op het eiland te krijgen, iets wat Fuchs op de lange baan had geschoven.⁴³ Pater Watteyne van de missie van Katana gaf al voor het uitbreken van de oorlog in Europa opdracht alle bewegingen op het eiland in de gaten te houden!

De kapitein Muller gaf in zijn memoires overigens toe dat de Belgen ook

over religieus bevolgen spionnen beschikten, zoals pater Colle.⁴⁴ Vaak gaven de catechisten de informatie door maar heel vaak betrof het ook louter geruchten. Muller citeert verder het verslag dat Henry hem gaf over de situatie aan het front: 'De Duitsers zijn overtuigd dat wij zullen vluchten nadat zij de Britten hebben uitgeschakeld. Omgekeerd kunnen wij niet aanvallen omdat de Tutsi dit als een aanval op hun land zouden beschouwen, en Musinga, door de Duitsers overtuigd dat wij zijn land willen roven, beschikt over twintigduizend krijgers.'

In een verslag uit 1914 van minister van Kolonies Renkin wordt de betekenis van Kwidjwi als volgt omschreven: 'Onze mobiliteit is nu geremd en er zullen daarom meer troepen moeten worden geëngageerd. Hoewel slechter bewapend zijn onze soldaten beter, meer gemotiveerd, mobieler en toegewijder dan de Duitse. Niettemin lijken de Duitsers momenteel het overwicht te hebben op de Fransen en de Britten.' Ook daarom is een offensief aangewezen. 'De koning zal zich herinneren dat de afwachtende houding is opgelegd door Buitenlandse Zaken aan kolonies. Malfeyt en Tombeur willen bij een offensief liefst ook de Portugezen betrekken.'⁴⁵ Dit gevoel van bedreigd te zijn door een Duits overwicht en een nakende invasie die het prestige van de Belgen bij de Congolese bevolking zou tenietdoen verklaart mede de angst voor spionnen als Gustav von Bodelschwingh (1872-1944), missionaris in Mlalo tot 1916. Zijn vader, de theoloog Friedrich, was Pruisisch parlamentslid en hij had ook twee Pruisische generaals in de familie; zelf zette hij na de oorlog het werk van zijn vader voort, een groots Berlijns project voor opvang van vluchtelingen waarbij hij de bouwstijl van huizen in leem in DOA imiteerde. Zijn rol in de gebeurtenissen van augustus 1914 blijft onduidelijk.⁴⁶

Aangevallen door een overmacht van Duitse Askari's gaven de Belgen op Kwidjwi zich over op voorwaarde dat zij geen dwangarbeid moesten verrichten. Die voorwaarde werd geschonden en 23 van de 42 gevangene Congolese soldaten vluchtten in 1917 terug naar het Belgische leger. Von Bodelschwingh viel in datzelfde jaar in Belgische handen. Luitenant-kolonel Huyghé citeerde op 19 juli 1917 in de *ordre du jour* 152: 'korporaal Masinganda, gekwetst bij de gevechten op Idjwi, omdat hij weigerde ondanks bedreigingen in Duitse dienst te gaan. Hij, zijn vrouw en twee kinderen werden gedwongen als drager te dienen. Hij leidde de ontsnapping van acht door de Duitsers gevangengenomen Congolezen gedurende een risicovolle reis van een maand. Verder worden de soldaten eerste klasse Basele, Sasi,

Askari-hoornblazer uit Duits Oost-Afrika.

Palata, soldaten tweede klasse Bambi, Anna, Liboka, Nekodanda en Banda eervol vermeld voor hun ontsnapping. De soldaten Tete, Banzi en Tzanza, gestorven in krijgsgevangenschap, worden door het dankbare vaderland eveneens eervol vermeld.⁴⁷

Bij Kisenyi, nu Gisenyi genaamd, vond op 3 oktober 1914 een botsing plaats met Tutsi-krijgers die door de verdedigers, onder bevel van de kapitein Pauwels, werden teruggedreven. Zelf vat Henry de gebeurtenissen als volgt samen: 'Een aanval van duizenden Watutsi op onze linkerflank werd, onder leiding van sergeant Mikoloyonzo, teruggeworpen. De slag dreigde bijna verloren te worden omdat de luitenant Massart en zijn onderofficier Van Helleputte op de vlucht gingen op de linkerflank, wat ook onmiddellijk hun soldaten deed vluchten voor een inderdaad erg hevige aanval. De luitenanten de l'Epine en Terlinden hebben de situatie gered. Doel van de operatie was het na Kwidjwi geschokte vertrouwen van de inheemse bevolking te herstellen en de Duitsers uit Kissegnies te verdrijven. In mei kon Chaudoir de verlaten post bezetten. Zelfs de inheemsen van de Duitse kolonie brengen er ons nu voedingsmiddelen en vallen de Watutsi aan voor de neus van hun vroegere meesters.'⁴⁸

Het loont de moeite de gepolijste versie voor zijn commandanten te vergelijken met de handgeschreven versie van zijn nota's uit 1914.⁴⁹ 'Charles de l'Epine werd eerst als gekwetst opgegeven, Mevis was gewond, vele zwarten gedood en drieduizend franc gestolen; spionnen bevestigden Duitse opmars naar Goma dat in brand staat. Fusillade vanuit Shangugu. Hoop op versterkingen uit Walikali. Renard, Districtscommissaris van Kivu, meldt gemotoriseerde Duitsers. Verraad van inheemsen en Duitse missies bevestigd door paters van missie van Katana.'

Later schrijft Henry dat de 'Tutsi zelfs kinderen afmaken en chef Kaiembo hebben aangevallen op 2 oktober. Onze tegenaanval vertrok ook uit Kaiembo's dorp en als gevolg ervan is de vluchtelingenstroom gestopt. Versterkingen vanuit Walikali verwacht op 18 oktober. We hebben 25 vrouwen en vijf mannen gevangengenomen en één Tutsiman gedood 'pour caliner les indigènes' (om de inheemsen te lijmen). Waarom de Congolezen zo woedend waren op de invallers uit Rwanda wordt indirect duidelijk gemaakt door vage verwijzingen naar slachtpartijen die een enorme massa op de vlucht dreven. Anderen noemen wel concrete plaatsen. In januari 1915 vielen zij bijvoorbeeld de missiepost Saint Lambert de Liège aan.⁵⁰ De poli-

tiek verantwoordelijke Malfeyt trok deze conclusie: ‘De Duitsers plukken de vruchten van de inbreuk op de rechten van de *mwami* door Belgen en Britten.’⁵¹ Het lijkt erop dat Henry algemene paniek als gevolg van de gecombineerde inval van Duitse en Tutsi-soldaten een halt kon toeroepen.

Dit neemt niet weg dat ernstige klachten over commandant Henry de minister in Le Havre bereikten. In een nota aan de koning maakte Renkin melding van brieven van de luitenants Bridoux en Gourdinne, maar niet alleen van officieren, ook van administrateurs die beweerden dat Henry de zaken nogal eens verkeerd durfde voor te stellen. ‘Kisegnies [sic] was in werkelijkheid een nederlaag en luitenant Chaudoir waarschuwde me voor een totaal gebrek aan organisatie.’⁵² Tombeur had voor zijn onderzoek weinig bronnen: Henry stelde dat het bijhouden van regimentsdagboeken bij de FP, in tegenstelling tot bij het metropolitaine leger, niet voorgeschreven was en enkel luitenant Hultberg er nog een had. In 1917 droeg hij Hultberg en De l’Epine voor bij Renkin voor een lintje. De l’Epine was een Franse baron die in 1914 vrijwillig dienst nam, vervolgens gevangengenomen werd en in Tabora op parool vrijgelaten, wat volgens Henry geen betekenis had aangezien zij hem toch niet hadden kunnen meenemen.

Overigens kwam luitenant Chaudoir zelf in moeilijkheden toen de Britse militaire censuur woedend reageerde op vrijpostige uitlatingen van de man in een oppositiekrant uit Oeganda. Geheime gegevens over de onderbezetting van de Britse troepen in dat land zouden door Chaudoir in de *East African Standard* zijn beland. Chaudoir verdedigde zich door te stellen dat hij ook, om de vijand te misleiden, had gewaagd van offensieven, iets wat hem hoe dan ook niet toekwam.⁵³ Generaal Tombeur zei dat Chaudoir enkel naar Afrika was gekomen om publiciteit voor zichzelf te zoeken. De gouverneur-generaal was het hiermee eens. Om de krijgsraad te vermijden, stelde Tombeur voor Chaudoir terug te roepen. Verder had Chaudoir sommige officieren ten onrechte van lafheid beschuldigd.

In een verweerschrift stelde Chaudoir dat Henry pas een onderzoek zou bevelen nadat hij, Chaudoir, naar Europa was teruggekeerd zodat hij zich zeker niet zou kunnen verdedigen. Hij citeert brieven van onderofficieren die hem verzekerden dat hij teruggestuurd zou worden, maar pas na een campagne om hem te discrediteren zodat de klachten, waaraan hij ongetwijfeld ruchtbaarheid zou geven, in Europa ondermijnd werden. Daarop sloeg hij nog harder toe: Molitor had de verdediging van Congo voorbereid maar de gouverneur-generaal kon zijn ogen en oren niet geloven toen de oorlog uitbrak. Chaudoir leek dus voor het katholieke kamp, Renkin, Molitor, te kiezen en zag overal de invloed van de loge die na 1911 beaat weigerde te geloven dat een oorlog voor de deur stond, Fuchs, Tombeur, de

koning. Met name de verdediging van Centraal-Congo was aanbevolen in de nota van Molitor van 23 december 1911.

De blijkbaar moeilijke relatie met zijn ondergeschikten verhinderde commandant Henry niet een hoge borst op te zetten tegen zijn Britse verbindingsofficier, kapitein Grogan, die hij op 10 november 1914 in Kibati toevertrouwde dat hij 'niet kon toezeggen dat mijn regering niet denkt aan territoriale uitbreiding'.⁵⁴ Na de bezetting van Mulora 'hebben we uit recht op wederkerigheid na de Duitse aanval het recht om het te behouden. Wel zullen we steeds het Britse opperbevel in Oeganda op de hoogte houden alvorens iets te ondernemen op of met vijandelijk gebied'. Grogan gaf ook een kleurrijk verslag van wat hij aantrof: 'Grogan ontmoette in 1899 toen hij van Kaap tot Cairo reisde, als genodigde van de onderkoning, de *Sirdar*, in Khartoe, zowel kapitein-commandant Henry Wingate als Chaltin die in 1914 bevelhebber was van de Congolese vrijwilligers. Hij aanvaardde hun hulp en 'slikte daartoe zijn trots in hoewel die heren de Britten in 1897 van Soedan hadden willen beroven'.

In 1914 reisde Grogan vermomd door Duits-Oost-Afrika en vond Henry te midden van zijn soldaten, 'kannibalen uit Manyema die hem zo hongerig bekeken dat Henry een mitrailleur op zijn eigen soldaten had gericht'. Daarop trok Grogan naar het Edwardmeer om nijlpaarden te schieten en het kamp van vlees te voorzien. Hij voorzag zijn Belgische vriend ook van honderd pond voor aankopen, geld dat de koloniale overheid in Kenia of Boma hem nooit terugbetaalde. Terug in de Britse gelederen werd hem gevraagd vermomd als rubberhandelaar generaal Malleison voor onderhandelingen naar Congo te leiden. Grogan vond, gezien de reputatie van rubberhandelaren in Leopolds Congo, het idee waanzinnig maar deed wat hem werd gevraagd. De Rwandezzen noemden Grogan vanwege zijn lichte huid en haren de luipaard en de 'persoonlijke oorlog van de luipaard' kwam Congo erg ten goede: hij bracht Nairobi op de hoogte van de desastreuze loop van de onderhandelingen als gevolg van wat hij de *Poona Poona attitude*, hoogmoedige houding, van Malleison noemde. Deze werd daarop teruggeroepen en kort daarna naar India overgeplaatst.⁵⁵

Nogal wat Belgische officieren waren overtuigde expansionisten. Daarbij denken we eerst aan hen die, zoals Pierre Daye en Stiénon, dit ook op schrift stelden. Voor Stiénon zijn de Tutsi's een trots Hamitisch krijgersvolk, de koning beschikt er over 2 miljoen lansen op een bevolking van 3 miljoen, 'zo veel opdat de Arabieren er nooit slavenhandel hebben kunnen opstar-

ten'. Omdat de Belgen netjes betaalden voor vee en 'geen vrouwen aanraaken', ontstond al snel een goede verstandhouding, waarbij pater Lecoindre, raadgever van koning Musinga, een bemiddelende rol speelde. Wanneer commandant Henry het in zijn handgeschreven nota's had over 'afrekeningen' blijkt het eveneens te gaan om het afrekenen met... de Britten! 'In het grijsboek van de Britse regering wordt de rol van de Belgen compleet vergeten en we zullen met lege handen eindigen,' luidt het verbitterd.⁵⁶ Net als Fuchs achtervolgde hij de regering met klachten over zijn ontslag, zijn pensioenregeling en schadevergoeding voor de periode november 1915 tot februari 1916 en ten slotte kreeg hij dezelfde vergoeding toegekend als Olsen, de bevelhebber van Katanga, maar dat pas in januari 1921.⁵⁷

De journalist van *La Nation belge*, die kort daarna Congo bezocht, kreeg vele verhalen te horen over *bwana ndeke* vooral omdat deze in 1911 in Nepoko een einde maakte aan de sekte van de Nebilis. De blanken herinnerden zich vooral dat het de commandant Henry was geweest die de in opdracht van de Duitsers werkende Stokes had gearresteerd en naar Lothaire gezonden, die hem in 1895 ophing. Daarmee had koning Leopold II duidelijk gemaakt wat hij verstond onder vrijhandel. 'Kolonel Henry was beroemd, ja zelfs populair, van Soedan tot Manyema,' schreef Chalux. De Duitsers herinnerden in hun propaganda maar al te graag aan die 'heldendaad' van Henry en Lothaire...

We begonnen deze bijdrage met vast te stellen dat, bij het uitbreken van de oorlog de vrijheid van het koloniale bestuursapparaat was toegenomen. Niet de ambtenaren en Fuchs, de gouverneur-generaal en een voorzichtige jurist vulden in Congo het gezagsvacuüm op maar de militairen. Fuchs werd dan ook kort daarna vervangen door de militair Eugène Henry.

Noten:

- 1 Strachan, 115.
- 2 Röhl, 162.
- 3 Devleeshouwer, 124.
- 4 De Villepin, 729.
- 5 Thomas, 160.
- 6 Duroselle, 568-569 en Hinzelin, 293.
- 7 Duval, 40.
- 8 Klobukowski, 44.
- 9 Foutry, 224.
- 10 Toussaint, 157-158 en 177.
- 11 Waxweiler, 130, 191.
- 12 Bindseil, 200.
- 13 Cornevin, 1989, 240.
- 14 Vijgen, 2005, 40.
- 15 Bindseil, 212-215, de volledige geschiedenis van de *Kivu-Grenzstreit*, 187-219.
- 16 Seidel, 58.
- 17 Vijgen, 2005, 50.
- 18 Palo, 522.
- 19 Louis, 36, Foets, 54, PO, 389; over de oorlogsvoorbereidingen van de *Navy*, en de rol van Afrika daarin zie de artikelen van de Nigeriaanse historicus Ekoko.
- 20 Anderson, 2004, 38.
- 21 Foets, 56.
- 22 *Campagnes coloniales*, 22.
- 23 sic, PF, 765/72/2.
- 24 Foets, 47.
- 25 PC, 2-2-4-1/1-7.
- 26 Bennett, 200.
- 27 Janssens, 64.
- 28 Het bevel werd gevoerd door luitenant Bal en onderofficier Margotte, rapport van Moulaert op 9 november, PF, 765/72/277.
- 29 De Congolezen werden beschouwd als 'menseneters', Aymerich, passim, Henry, passim, Anciaux, 4, Depester, 204.
- 30 PF, 765/72/287.
- 31 PF, 765/72/298.
- 32 FO, 2600.
- 33 Balthazar, 132-133.
- 34 Mabiala, geciteerd in Ndaywel, 445.
- 35 Foetry, 212.
- 36 Delathuy, 129-130.
- 37 De Ridder, 158 en talloze documenten in BZ, AA, 355: *prétendue proposition allemande de retour à la neutralité*.
- 38 *Campagnes coloniales*, I, 23.
- 39 Wouters, 94, 121.
- 40 Blondeel, 1975, 353.
- 41 Bindseil, 222.
- 42 Chalux, 510.

- 43 Blondeel, 1975, 346-353.
- 44 Muller, I, 37 Een wel erg bijzonder probleem was dat de Congolese soldaten eisten dat er vrouwen ter beschikking stonden. Het betrof hier een erfenis van de Congo-Vrijstaat, waar steeds vrouwen in de kazernes hadden gewoond. Volgens artikel 87 van het *Receuil Administratif* dienden vrouwen in de garnizoensplaatsen te blijven, één van de vele regels die door de oorlog sneuvelden. Een ijzervreter die van het front aan de IJzer kwam, viel dit soort merkwaardigheden aan het Afrikaanse front des te meer op. Zo merkte Chadoir op: ‘Sommige zwarte soldaten hebben inderdaad een vrouw bij zich, maar elke blanke heeft zijn huishoudster zoals het eufemisme luidt. Soms vechten deze dames harder dan hun heren... En het gruwelijkste misprijzen is dat van een dame van een blanke voor een dame van een zwarte soldaat. Terwijl de blanken whisky soda drinken met klemtoon op het eerste, spelen de soldaten muziek op de bamboula’, Chadoir, 86.
- 45 PC, 2-2-4-1/1-7.
- 46 Altena, cd-rom, lemma Giteme, zie ook http://www.bautz.de/bbkl/b/bodelschwingh_g.shtml.
- 47 BZ, AE, 615.
- 48 PCH, 1305.
- 49 PCH, 1005.
- 50 Hommelen, *carnet*.
- 51 PCH, 1013.
- 52 PC, 2/2/4/1/2, nota 14/10/ en ook BZ, AA, 602.
- 53 AE 370-602..
- 54 PF, 765/72/16
- 55 Paice, 2001, 258-283.
- 56 PCH, 1431.
- 57 PCH, 1426 tot 1428.

Bibliografie:

Onuitgegeven bronnen in België

- * Afrikaans Archief van Buitenlandse Zaken, Brussel:
 - archief Force Publique en Askari-archief, (2650/2658 en 2662)
 - Duitse voorstellen terug te keren naar neutraliteit (572)
 - internationalisatie van Congo (589)
 - verdeling van Congo: geruchten 1909, 1912-14, 1917 (599)
 - Britten in Congo (624)
- * Kadoc, Leuven
 - Papieren van Gerard Cooreman (PC)
- * Museum Midden-Afrika, Tervuren
 - Papieren van gouverneur-generaal Fuchs (PF)
 - Papieren van gouverneur-generaal Henry (PHE)
 - Papieren van commandant Henry (PCH)

Uitgegeven bronnen

- *Ambtelijk blad van den Belgischen Congo*, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919
- *Annuaire officiel de l'armée belge*, Brussel: Guyot, 1920
- *The Belgian Congo*, London: African World, 1917
- *Belgian Congo*, London: HM Stationary office, 1920
- *Bulletin officiel du Congo belge*, Bruxelles: Hayez, 1915-1918
- *The Belgian Grey Book. Diplomatic Correspondence Respecting the War* (July 24-August 29, 1914)
- *Les campagnes coloniales belges de 1914-1918*, Bruxelles: ministère de défense, 1927, 2 volumes
- *Correspondance diplomatique et politique relative à la guerre en Afrique. - Rapports du haut commandement. - Violation des lois de la guerre par l'ennemi* - Bruxelles: Ministère des Colonies, 1919, 111 p.
- *Correspondance diplomatique relative à la guerre de 1914-1915*, Paris: Hachette, 1915, 136 p.
- *Recueil mensuel des circulaires, instructions et ordres de service*, Boma: gouvernement local du Congo belge, 1914
- *Secret telegrams*, series D, volume II, London: War Office, 1920
- *Solidarité franco-belge en Afrique*, - Congo nr. 1 (1921), p. 270-273
- Beyens, E., *La question africaine: le Portugal, l'Etat indépendant, le Congo belge, l'avenir du Congo*, Paris: Van Oest, 1918
- Bernhardt, F. *Deutschland und der nächste Krieg*, Stuttgart: Cotta, 1911
- Chalux, *Un an au Congo belge*, Bruxelles: Dewit, 1925
- Chaudoir, P. *Dans la brousse du Kivu*, Bruxelles: Lebègue, 1919
- Dardenne G. *Carnet de campagne: 1914-1920*, 1920
- De Ridder A. *La Belgique et la guerre*, tome 4: *histoire diplomatique*, Bruxelles: Henri Bretels, 1925
- Hanrez, P. *La Belgique peut-elle conserver le Congo?*, Antwerpen: Decauwer, 1918
- Hinzelin, E. *Histoire illustrée de la guerre du droit*, Paris: Quillet, 1916
- Klobukowski, A. *Souvenirs de la Belgique 1911-1918*, Bruxelles: L'Éventail, 1928
- Lichnowsky K. *My Mission to London 1912-14*, London: George Doran, 1918
- Lotar, L. *Les Volontaires Congolais: Souvenirs de la guerre 1914-1918*, Bruxelles: Leempoel, 1920
- Louwers, O. *Le Congo belge et le pangermanisme colonial*, Bruxelles: Van Oest, 1918
- Idem, *La campagne africaine de la Belgique et ses résultats politiques*, Bruxelles, Van Oest, 1921
- Muller E. *Les troupes du Katanga et les campagnes d'Afrique 1914-1918*, Bruxelles: Office de publicité, 2 vol., 1937
- Stiénon, C. *La campagne anglo-belge de l'Afrique orientale allemande*, Paris: Berger, 1918
- Tombeur, C. *La valeur de nos troupes coloniales pendant la guerre mondiale 1914-18*, Cinquante années d'activité coloniale belge, Anvers: Avenir Belge, N° Spécial, 1936
- Idem, *Campagnes des troupes coloniales belges en Afrique centrale (1914-1918)*, Bruxelles: Notre colonie, s.a.
- Waxweiler, E. *La Belgique neutre et loyale*, Paris: Payot, 1915
- Zimmermann, E. *Das Deutsche Kaiserreich. Mittelfrika als Grundlage einer neuen deutschen Weltpolitik*, Berlin: 1917

Monografieën

- Altena, T. Ein Häuflein Christen mitten in der Heidenwelt des dunklen Erdteils. Zum Selbst- und Fremdverständnis protestantischer Missionare im kolonialen Afrika 1884-1918, Münster: Waxmann-Verlag, 2003 (met 614 p. op een bijhorende cd-rom).
- Anderson, R. *The Forgotten Front: the East Africa Campaign*, Stroud Tempus, 2004
- Bindseil, R. ed. *Ruanda im Lebensbild von Hans Meyer (1858-1929), Erstbesteiger des Kilimandscharo, Forschungsreisender und Verleger*, Berlin: Dietrich Reimer verlag, 2004
- Blondeel, W. *Settlement-policy of the missionaries of Africa (White Fathers) in Kivu, Belgian Congo, phase 1910-1914: political and religious factors in the decision-making of the Society*, - Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis, 1975 (3/4), p. 329-362
- Boell, L. *Die Operationen in Ostafrika Weltkrieg 1914-1918*, Hamburg: Dachert, 1952
- Duroselle, J. *Clemenceau*, Paris: Fayard, 1988
- Duval, E. *Le sillage militaire de la France au Cameroun* Paris: Harmattan, 2004
- Ekoko, E. *British war plans against Germany in West-Africa 1903-1914*, - Journal of Strategic Studies, 1984, p. 440-456
- Foets, J. *Een vergeten oorlog, de Belgische bijdrage aan de verovering van Duits Oost-Afrika (1914-1918)*, onuitgegeven verhandeling UG 1984
- Foutry, V. *Belgen in Kongo 1920-1940: immigratiepolitiek, profiel, reactie op de gebeurtenissen in 1940*, onuitgegeven verhandeling UG, 1981
- Guinand, M. *Felix Fuchs, gouverneur général du Congo belge 1912-1916*, onuitgegeven verhandeling ULB, 1991
- Louis, W.-R. *Ruanda-Urundi, 1884-1919*, Londen: Clarendon Press, 1963
- Michel, M. *Les Africains et la Grande Guerre: L'Appel à l'Afrique (1914-1918)*, Paris: Karthala, 2003
- Paice, E. *The Lost Lion of Empire: Life of 'Cape to Cairo' Grogan*, London: HarperCollins, 2001
- Rathbone, R. *World War I and Africa, introduction*, - Special issue of Journal of African History on World War I, 1978
- Röhl, J. *Kaiser, Hof und Staat: Wilhelm II. und die deutsche Politik*, Nördlingen: Beck, 2002
- Strachan, H. *The First World War in Africa*, Oxford university press, 2004
- Thomas, M. A. *Anglo-Belgian military relations and the Congo question 1911-1913* - *Journal of Modern History*, (25) 1953, p. 157-165
- Vangroenweghe, D. *Rood rubber: Leopold II en zijn Kongo*, Leuven: Vanhalewyck, 2004
- Van Zuylen, P. *L'échiquier congolais ou le secret du roi*, Bruxelles, Dessart, 1959
- Vijgen, I. *Tussen mandaat en kolonie. Rwanda, Burundi en het Belgisch bestuur in opdracht van de Volkenbond, 1916-1932*. Leuven: Acco, 2005
- Villepin, D. de *Histoire de la diplomatie française*, Paris: Perrin, 2005
- Willequet, J. *Le Congo belge et la Weltpolitik allemande*, Bruxelles: presse universitaire, 1962